
BIBÓ-DÍJ 2004

ENYEDI ZSOLT

Érték, értelem, érzelem

Politikai pszichológia Bibó nyomán

Illőnek gondolom, hogy ebből az alkalomból* arról a kutatási témáról számoljak be, amely a legközelebb esik Bibó István életművéhez, és egyben egy tőle vett gondolatra fűzzem fel előadásomat. A bibói gondolat így hangzik: „Demokratának lenni mindenekelőtt annyit tesz, mint nem félni...” (Bibó 1986: 220).

Bizonyára Önök is egyetértenek azzal, hogy ennél elcsépettebb és ezért üresebb idézetet keresve sem találhattam volna. Ez persze nem Bibó István kritikája. A nevezetes mondások mind vagy eleve közhelyesek, vagy a használatuk során azzá válnak. Bibó ez esetben különösen nem hibáztatható, hiszen ritkán idézik helyesen. A fenti mondat a legtöbb idéző szerint az autonóm egyénre fenyegetést jelentő államhatalommal szembeni gerincességre utal. Ezt az értelmezést Bibó István személyes életútja is hitelesíti. Azonban Bibó az idézett mondattal egy egészen más, tudományos szempontból sokkal érdekesebb jelenségre utalt.

Bibó úgy látta, hogy a kelet-európai kis népek önsorsrontó politikája abból fakad, hogy a szabadságtól, a más véleményűektől, a más nyelvűektől féltik magukat és nemzetüket. A belpolitikában is folyamatosan forradalmat, összeesküvéseket vizionálnak. A politikai szereplők cselekedeteit kisebbségérzések, félelmek és előítéleteik irányítják.

E gondolatok lejegyzése után nem sokkal a Bibó által irracionális vízióként kezelt jóslatok némelyike megvalósult, és nem az általa elemzett görcsök és előítéletek miatt, hanem a nagyha-

* A tanulmány a Bibó-díj átadási ünnepségén, 2004. december 21-én elhangzott előadás szerkesztett változata.

talmak akarata folytán. Lehet, hogy a félelem és a harag nem jó politikai tanácsadó, de Bibó István sem volt mindig az. Azonban ez nem teszi megfigyeléseit kevésbé relevánssá. Köznapiasabban szólva, az üldözési mánia annak az embernek az esetében is kezelendő probléma, akit történetesen tényleg üldöznek.

AZ ÉRTÉKEK SZEREPE

A mai magyar politikatudomány nemigen követi Bibó szenvedélyes érdeklődését a társadalomlélektani jelenségek iránt. A politikai pszichológiai folyamatokra inkább csak publicisták, közvélemény-kutatók, filozófusok, szociálpszichológusok és politikai elemzők írásaiban találunk utalásokat. Az akadémiai politikatudománynak az a része, amelyik jogtudományi háttérrel rendelkezik, a politikai intézményekre összpontosít, míg az eredetileg szociológusként indult politológusok inkább a társadalmi struktúrára fókuszálnak. Pedig nagy szükség lenne arra, hogy létezzenek szisztematikus mérések a politikai pszichológiai jelenségekről, s hogy ezek értelmezése a társadalmi struktúra és a politikai intézmények felől egyaránt megtörténjen.

Mindez azért is fontos lenne, mert a pszichológiai jelenségek szerepe a politikában növekedni látszik. Ennek a folyamatnak az egyik eredője az, hogy az elosztásjellegű, materiális konfliktusok háttérbe látszanak szorulni az értékalapú szembenállásokkal szemben.

A tisztán csoportérdekeken alapuló politikai viselkedésnek beszűkült a tere, mert a hagyományos nagy társadalmi csoportok homogenitása csökkent, és a fragmentáltabb társadalmi szerkezetben nehezebb az anyagi érdekeken alapuló szolidaritás kialakítására. Az anyagi érdekekre alig-alig visszavezethető értékek szerepére nagyobb tér nyílt azáltal, hogy csökkent az egyértelmű, fekete-fehér társadalmi ellentétek és elkülönülések száma. Az ideológiai konstrukciók önállósuló szerepe történetesen a feketék és fehérek viszonyában is tükröződik: az Egyesült Államokban a régi, primitív faji előítéletek helyét átvevő modern, ún. szimbolikus rasszizmus lényege éppen az, hogy a feketékkel szembeni ellenérzések immár nem a feketék alacsonyabb rendűségének hitével párosulnak, hanem ideológiai értékekkel, mint amilyen például a protestáns etikába és a meritokráciába vetett hit (Henry és Sears 2002).

A pszichológiai jellemzőkbe beágyazott értékek növekvő szerepét valószínűsítik a gyors kulturális változások, az eltérő normarendszerek egyre gyakoribb közvetlen találkozásai is. Végül pedig ebbe az irányba hat a tömegmédia politikai szerepének növekedése is, többek közt azáltal, hogy a politikusok és pártok

imázsát, valamint az ellenfélről formált sztereotípiákat helyezi a versengés középpontjába. Az imázsokra fókuszáló versengés inkább aktivizálja a szavazók lélektani jellemzőit, mint az osztály, felekezet vagy etnikai alapú szembenállás.

Az utóbbi következtetést támasztja alá egy olasz kutatás. A kutatók a választói táborok különbözőségét személyiségdimenziók mentén vizsgálták. Olyan, nem politikai kategóriákkal dolgoztak, mint extrovertált, barátságos, lelkiismeretes, érzelmiileg stabil és nyitott. A pártok közötti különbségek szignifikánsnak bizonyultak, és illeszkedtek a pártokról kialakult sztereotípiákhoz, valamint a vezetők személyiségéhez (Caprara, Barbaranelli és Zimbardo, 1999).

A pusztán érdekeken alapuló kalkulációk korlátozott jelentőségére persze már korábban, többen is felhívták a figyelmet. Murray Edelman szerint a politika az átlagember számára szükségszerűen érzelmekre és mítoszokra épül. A politikában központi szerepet játszó szimbólumok, de még a konkrét kormányzati döntések is oly sokféleképpen értelmezhetők, hogy a szavazók szinte korlát nélkül vetíthetik ki rájuk politikától független érzelmeiket (Edelman 1988).

A létbiztonság növekedése ugyanakkor olyan strukturális változásokkal jár, amelyek kifejezetten elősegítik bizonyos értékek szerepének növekedését. Az olyan új, idealista célok népszerűsége mögött, mint amilyen a környezetvédelem, a harmadik világgal való szolidaritás vagy a kisebbségek védelme, az alapvető biztonságérzet húzódik meg. Ezt a jelenséget a politikusok is felismerték. A nemrég lezajlott magyar népszavazás eredményéből például sokan azt a tanulságot vonták le, hogy a kettős állampolgárságért küzdők számára is a jólét növelése az első számú feladat. A nemzetközi kutatások alátámasztják az e megfigyelés mögött rejlő logikát: a nagyobb anyagi biztonságban élő népek általában szolidárisabbak és idealistábbak. Azonban a jólétben kialakuló szolidaritás nem feltétlenül nemzeti alapú. Még nagyobb probléma lehet konzervatív szemszögből, hogy ez az újfajta idealizmus és szolidaritás egy nagyobb kulturális csomag részét képezi, amely csomagnak meghatározó eleme a zsidó-keresztény normák relativizálása, a hagyományos értékek háttérbe szorulása.

A 2004-es népszavazás egyébként különös élességgel világított rá arra, hogy milyen kevésre jutunk, ha pusztán az objektív csoportérdekekből indulunk ki. Még akkor is, ha a vitatott kérdés gazdasági jellegű. A kórházprivatizáció kérdése volt talán a leginkább osztályalapon megközelíthető kérdés az elmúlt években Magyarországon. Az igen mellett kampányoló ellenzék szociális érzéketlenségről, a szükségszerűen növekvő egyenlőtlenségekről, a szegények kiszolgáltatottságáról beszélt. A nemre felszólító kormánypártok sem igen tagadták, hogy a privatizáció a betegek anyagi háttérét jobban figyelembe vevő, differenciál-

tabb szolgáltatásokat jelent majd. Kevés olyan kérdést lehet elképzelni, amely kapcsán ennyire könnyen megjósolható, hogy az egyes társadalmi rétegek, mint például a vállalkozók és a diplomások egyfelől, és a szakképzetlen fizikai dolgozók másfelől, hogyan választanak majd. S valóban, a Medián adatai szerint e csoportok preferenciái élesen eltértek egymástól.¹ Azonban éppen ellenkező módon, mint ahogy azt egy kívülálló várhatta volna: ha csak a vállalkozókon és a diplomásokon múlott volna, a privatizációt leállítják, ha csak a szakképzetlen fizikai dolgozókon, folytatják. A pártidentitás, illetve a másik, kulturális jellegű népszavazási kérdés szívóhatása elsöpörte a gazdasági kalkulációkat.

Az értékek szerepének növekedése átrendezi a baloldal és jobboldal társadalmi bázisát is. A tekintélyelvűség kutatói már évtizedekkel ezelőtt kimutatták, hogy a munkásosztályi környezet, beleértve a szegénységet és az iskolázottság hiányát, intoleráns attitűdöket erősít fel (Lipset 1959). Ezeket az orientációkat a szocialista munkásmozgalom sajátos indoktrinációja hosszú évtizedekig ellensúlyozta. Azonban az elmúlt években a szocialista mozgalom és a szocialista pártok a materiális kérdésektől a (liberális-baloldali) kulturális értékek képviselte felé mozdultak el, s ezáltal gyakorlatilag kivonultak a munkások mögül. Így lehetővé tették a munkásoknak a jobboldal, elsősorban a szélsőjobboldal felé való nagyarányú vándorlását, és a választási magatartás elsőrendű tényezőjévé emelték a szavazók olyan attitűdinális jellemzőit, mint amilyen például a tekintélyelvűség szintje.

Az alacsonyan képzett munkások új politikai orientációja egyben arra is figyelmeztet, hogy az értékek és attitűdök súlyának növekedése nem jár feltétlenül az objektív osztályhelyzet és a foglalkozás szerepének eljelentéktelenedésével. E háttértényezőknek inkább csak a szerepe változik meg: ahelyett, hogy a materiális érdekeket határoznák meg, inkább az egyén kulturális értékeit, kommunikációs képességeit, kognitív struktúráit vagy empátiára való képességét alakítják. A tárgyakkal rutin módon foglalkozók tekintélyelvűbb, a személyekkel autonóm módon foglalkozók libertariánusabb értékeket alakítanak ki. Sőt, nemcsak arról van szó, hogy a munkahelyi és piaci tapasztalatok formálják és megerősítik az értékeket, hanem arról is, hogy a foglalkozás is lehet az értékek folyománya, amennyiben az értékek befolyásolják a pályaválasztást, s így a foglalkozást és az osztályhelyzetet is. (A kérdés részletes tárgyalásához lásd Inglehart 1977, 1984, 1990, 1997, Kriesi 1999, Kitschelt 1994, 1995, Knutsen 2004.)

A gazdasági bal-jobb ellentétet háttérbe szorító ideológiai válságtípusok, mint a nacionalizmus kontra kozmopolitizmus, vagy a tekintélyelvűség kontra libertarianizmus, pszichológiailag jól értelmezhető szembenállások. Eredetük nem annyira a

költségek és hasznok összevetésében, hanem a gyermekkori és felnőttkori szocializációban, a gyakran nem tudatosított vágyakban és félelmekben található. A multikulturalizmus által előidézett élethelyzetek előtérbe állítják a hagyományhoz való ragaszkodás és a nyitottság ellentétét, amelyek szintén pszichológiaiailag beágyazott orientációk.

Az új társadalmi folyamatoktól függetlenül is léteznek párhuzamosságok a mindennapi életben követett elvek és a politikai irányultságok között. Tomkins (1963) szerint például a jobboldalt a politikában és a személyes életvezetés vonatkozásában is az eszmeközpontúság, míg a baloldalt az emberközpontúság jellemzi. Ennyiben például létezik baloldali (toleráns) és jobboldali (normatív) gyermeknevelés is. Ezeknek a párhuzamosságoknak a léte elősegíti, hogy a pártok ne csak osztályokhoz vagy vallási csoportokhoz, hanem pszichológiai beállítódottságokhoz, politika előtti normákhoz és fundamentális értékekhez is kapcsolódjanak.

Az ideológiák egyes elemeit összeforraszthatja, ha hasonló pszichológiai szükségletet (mint amilyen például a dominanciára vagy az alávetettségre való igény) elégítenek ki. Ugyanakkor az ideológiák koherenciájának kognitív alapja is lehet. A szociálpszichológia egyik klasszikus felismerése szerint nehezen viseljük, ha érzelmeink és meggyőződéseink feszültségben állnak egymással.² Ha például ellentétet érzékelünk a kapitalizmus és a nacionalizmus eszméje között, akkor az egyik iránti lelkesedésünk halványodni fog. Azonban az, hogy mely gondolatok vannak összhangban egymással és melyek nem, ritkán következik magukból a gondolatokból. Az ideológiák panelelemei nem saját maguktól forrnak össze. A köztük lévő harmóniák és ellentétek konstruáltak, mindenekelőtt az elitek által.

Ezt a konstruáltságot különösen élesen szemléltetik az időnkénti ideológiai váltások. Például az amerikai radikális jobboldal fontos sajátossága volt az antiszemizmus, amit mára már, részben legalábbis, a militáns Izrael-pártiság váltott fel. Hasonló váltással kísérletezik jelenleg a román szélsőjobboldal vezére is. De magyar vizekre evezve, gondoljunk bele, hogy meg tudtuk volna-e jósolni húsz évvel ezelőtt, hogy a klerikalizmus a gazdasági baloldalisággal vagy jobboldalisággal fog-e együtt járni.

Saját kutatásainkban³ mindenekelőtt a tekintélyelvűség és a politikai-ideológiai táborok kapcsolatával foglalkoztunk. Azt tapasztaltuk, hogy, mint nyugaton, Magyarországon is a magukat baloldalra helyezőknek alacsonyabb a tekintélyelvűségük. Ugyanakkor Magyarországon a magukat a szélsőballal azonosítók, valamint a Munkáspárt szavazói különösen tekintélyelvűnek bizonyultak, míg a MIÉP-bázis meglepően kevésbé volt tekintélyelvű (Enyedi, Erős, Fábián 1997, Enyedi 1996, Enyedi és Todosijevic 2002a). A tekintélyelvűség tekintetében a liberáli-

sok és a konzervatívok között húzódik a szakadék, a szocialistákat nehezebb elhelyezni a skálán.

A politikai attitűdök terén is összefüggés van a jobboldali beállítottság és a tekintélyelvűség között, de a tekintélyelvűség egy ideológiailag nehezen meghatározható, nyugat- és egyenlőt-lenségellenes, populista attitűdhöz is kapcsolódik (Enyedi 1996). Nemzetközi viszonylatban érdekes, hogy az egyenlősítő eszme, ami máshol a progresszív-emancipációs gondolatkör része, Magyarországon inkább az előítéletességgel és a politikai intoleranciával szövődik egybe.

A politikai struktúrák és a politikai attitűdök kapcsolatát azáltal is vizsgálhatjuk, ha különböző politikai berendezkedésű országokat hasonlítunk össze. Kutatásunkban Magyarországot Szerbiával vetettük össze. Kiderült, hogy Szerbiában, Magyarországgal ellentétben, a bal-jobb identitásnak nagyon kicsi a magyarázó ereje, valamint hogy ott a szocialista szavazók kiemelkedően tekintélyelvűek. Összevetve a két ország tekintélyelvűinek jellemzőit, azt tapasztaltuk, hogy ők mindkét országban nacionalisták, nosztalgiával gondolnak az államszocialista rendszer iránt és, főleg Magyarországon, egyenlősítők. Szerbiában ezekből a tényezőkből egy meglehetősen homályos politikai kontúrú, általános frusztráltságot és elidegenedettséget jelző tekintélyelvűség bontakozott ki. Magyarországon viszont szétvált egymástól a bal- és jobboldali tekintélyelvűség, miután a baloldali tekintélyelvűek mereven elutasították a keresztény-konzervatív értékeket (Enyedi és Todosijevic 2002a, Todosijevic 2005). Mindezek a különbségek jól értelmezhetők az éppen fennálló politikai struktúrák felől. Míg Szerbiában a szocialisták és a radikális nacionalisták találtak közös platformot, Magyarországon a politikai paletta két ellentétes végére kerültek. A pártrendszer és a tömegattitűdök egymással szoros kölcsönhatásban látszanak fejlődni.

TOLERANCIA ÉS ELŐÍTÉLET

Bibót különösen érdekelték az olyan társadalomfejlődési zavarok, „politikai hisztériák”, amelyek bűnbakképzési mechanizmusokon keresztül a csoportok közötti ellenségeskedésbe, a kisebbségek üldözésébe torkollnak (Erős 1993, Balog 2004). Ezen a kérdéskörön belül a mi kutatásaink egyrészt az előítéletek, másrészt a politikai tolerancia magyarázatára fókuszáltak.

Előítélet

Az előítéletességre vonatkozó kutatásaink igazolták, hogy a személyiség szerepe ezen a területen is alapvető: az egyes csoport-

tokkal szembeni előítéletek összefüggtek egymással, valamint a társadalmi normákhoz való merev ragaszkodással, a feltétlen tekintélytiszteltet megkövetelésével, az agresszióra való hajlammal és a politikai intoleranciával is. Az összeesküvésektől való félelem jól illeszkedett a többi tekintélyelvű attitűd sorába (Enyedi, Erős és Fábián 1997, 2001, 2002).

Adataink szerint a szülők tekintélyelvűsége és előítéletessége egyaránt hat a gyermek előítéletességére. Vagyis a gyerekek egyrészt eltanulják a szülők előítéleteit, másrészt viszont a szülők tekintélyelvűsége önmagában is erősíti a gyermek előítéletességét. A generációk összevetése kimutatta azt is, hogy átalakulóban van a magyar előítélet-rendszer. A fiatalok például kevésbé rokonszenveznek a lengyelekkel, de inkább a feketékkel. A gyerekek kevésbé konvencionálisak mint szüleik, de agresszívakabbak és nacionalistábbak (Enyedi, Erős és Fábián 2000).

Az előítéletesség témáján belül külön hely illeti meg a romaellenességet. Elterjedtsége szinte a társadalmi norma szintjén áll⁴, bár az elmúlt években intenzitása valamelyest csökkenni látszik (Enyedi, Fábián és Sík 2004). A tekintélyelvűség szerepe a romaellenesség kialakulásában is kimutatható volt, bár az olyan régiókban, ahol a romaellenesség különösen magas volt, a környezet kulturális nyomása háttérbe szorította az egyéni jellegzetességeket (Enyedi és Todosijevic 2002b).

Kutatásaink azt is megmutatták, hogy a politikai szélsőségek nem feltétlenül támaszkodhatnak a tekintélyelvű és előítéletes emberekre. Sőt, a bőrfejük például egy elítélendő deviáns életmódcsoporthoz jelennek meg a tekintélyelvű emberek szemében, hasonlóan a homoszexuálisokhoz vagy a kábítószeresekhez. Ugyanakkor érdekes változás figyelhető meg itt is a fiatalabb generációk tekintetében. Míg az idősebbek számára a bőrfejük nem különböznek a többi nem konvencionális kisebbségtől, a fiatalok politikai alapon ítélik meg őket. Akik ellenségesek a skinheadekkel szemben, azok inkább szimpatizálnak a romákkal és a feketékkel.

Tolerancia

A bőrfejük esete átvezet a politikai tolerancia területére. A tolerancia a demokraci elméletek szempontjából központi, de egyben ellentmondásos jelenség. Különösen az, amennyiben magára a demokráciára veszélyt jelentő törekvésekre vonatkozik. Minden társadalom korlátokkal veszi körbe politikai terét, és e korlátok gyakran vitatottak és mindig vitathatók.

Empirikus kutatások azt bizonyítják, hogy a tolerancia szorosan kapcsolódik a Bibó által említett félelemhez, amennyiben általában azokkal a csoportokkal szemben vagyunk intoleránsak, amelyeket fenyegetőnek látunk. De nem akármilyen fenyege-

tettségről van szó. Ha az intolerancia racionális és politikai alapú lenne, azokkal a szélsőséges csoportokkal szemben lennének a legszigorúbbak, amelyeknek a legnagyobb az esélye a politikai hatalom megszerzésére. Ehhez képest azokat a szervezeteket tiltanánk inkább be, amelyek tagjai hajlamosak megzavarni az élet normális, békés folyását. Ebből például az következik, hogy ha ma valaki el akarja érni, hogy növekedjen a nyilasokkal szembeni intolerancia, hiába hangsúlyozza, hogy Hitler is így kezdte. Hatásosabb, ha a propaganda a nyilasokat zavarkeltő, például verekedésre hajlamos elemekként mutatja be.⁵

A potenciálisan fenyegető jelenségekre adott zsigeri reakciók, számos kutató szerint, szükségszerűen intoleránsak, s csak a tudatos reflexió képes méltányosabb választ előhívni (Stouffer 1955). Az adott csoporttal szembeni ösztönös ellenérzést ellensúlyozhatja a demokratikus elvekre való figyelmeztetés. Ugyanakkor újabb kutatások azt mutatták ki, hogy a megfontolás, a kérdés több oldalról való végiggondolása számos esetben csak növeli az intoleranciát (Kuklinski et al. 1991, Gibson 1998). Az adott kérdésre való koncentráció ráirányítja a figyelmet az összes lehetséges negatívumra, és a felszínes politikai korrektség hatása eltűnik. Könnyebb a demokratákat intoleráns válaszokra rávenni, mint az intoleránsakat meggyőzni az engedékenységre előnyeiről. Ez részben azért van így, mert, mint azt korábban említettem, a demokrácia szempontjából a politikai tolerancia meglehetősen ellentmondásos érték. A mérlegelés révén az emberek csak még inkább felismerik az ellenszenvesnek ítélt csoport politikai mozgásszabadságából esetleg származó veszélyeket.

Kik hajlamosak az intoleranciára és kikkel szemben? Ebben a kérdéskörben is folytattunk empirikus kutatást.

Az intoleranciát többféleképpen mértük. Az egyik kérdőíves blokkban megkérdeztük, hogy hét szervezet közül melyik a legellenszenvesebb a kérdezett számára. A felsorolt szervezetek a homoszexuálisokat, az abortuszt teljesen szabaddá tenni akarókat, az idegeneket Magyarországról kitiltani akarókat, az abortuszt teljesen betiltani akarókat, a szektákat, a kommunistákat és a milosevici jugoszláv rendszert támogatókat képviselték. Majd a legellenszenvesebbnek tekintett szervezetről megkérdeztük, hogy azok tagjai nyilvános beszédet mondhatnak-e a kérdezett környezetében, jelölthetnek-e magukat a választásokon, dolgozhatnak-e tanárként iskolákban és elhelyezhetik-e propagandakönyveiket a könyvtárakban. A „nem” válaszok 80% körül mozogtak (Enyedi és Todosijevec 2001). Ehhez hasonlóak az oroszországi arányok is, a nyugati adatok azonban általában nagyobb toleranciát mutatnak (Gibson és Duch 1993, Gibson 1998, Guérin, Petry és Crête 2004).

Amerikai vizsgálódások szerint az, hogy kit utálunk, társadalmi háttérünktől függ, miután intoleranciánkban is alapvetően

környezetünk kedvében akarunk járni.⁶ De az, hogy mennyire vagyunk toleránsak választott ellenfeleinkkel szemben, mindekelőtt a pszichológiai jellemzőinktől és értékeinktől függ.

Kutatásaink szerint Magyarországon ez pont fordítva van. Nyilván azért is, mert Magyarország homogénebb ország, nem a társadalmi háttér dönti el, hogy kit gyűlölünk. Inkább az ideológiánk és a személyiségünk befolyásolja az ellenségválasztást. Ezeknek a tényezőknek azonban – megint csak az Amerikai Egyesült Államokkal ellentétben – alig van szerepük a kiválasztott ellenség iránti intolerancia fokában. Azt inkább a társadalmi háttér dönti el: a szegényebbek, a nagyobb létbizonytalanságban élők, a vallásosabbak, a kevésbé informáltak és az idősebbek általában intoleránsabbak.⁷

Emlékeztetni szeretnék arra, hogy amikor etnikai, életmód-beli kisebbségekkel szembeni szimpátiára kérdeztünk rá, azt tapasztaltuk, hogy ha valaki ellenszenvezett az egyik csoporttal, akkor nem szerette a másikat sem. A politikai szervezetek iránti intolerancia azonban megosztotta a válaszadókat. A hagyományos előítéletekre tehát igaz az, hogy „Mondd meg, hogy mennyire gyűlölöd valamelyik csoportot, és én megmondom, hogy mennyire gyűlölöd a másikat.” A politikai intolerancia esetében viszont az áll: „Mondd meg, hogy melyik csoportot utálsz, és én megmondom milyen értékekben hiszel.”

A magzati élet védelméért harcolókat negatív célcsoportként választók például inkább liberális beállítottságúak, fiatalabbak, iskolázottabbak, magasabb státusúak, elutasítják a konzervativizmust, vallástalanok és baloldaliak. A homoszexuális szervezetet választók inkább konzervatívok, tekintélyelvűek, előítéletesek az etnikai kisebbségekkel szemben, idősebbek, kevésbé iskolázottabbak, vallásosak és szegények. Politikailag és társadalmilag is vegyesebb a kommunistákat választók táborá: közöttük átlagon felüli arányban találtunk konzervatívokat, liberálisokat, antiszemitéket, jobboldaliakat, kevésbé tekintélyelvűeket, fiatalabbakat, iskolázottabbakat, vallásosabbakat és gazdagabbakat (Enyedi és Todosijevic 2001).

A politikai táboroknak megvan a maguk célcsoportja. A magzatvédők mindenekelőtt a baloldaliak, a kommunisták és az abortuszpártiak; a jobboldaliak, az idegengyűlölők a liberálisok, a homoszexuálisok a konzervatívok, míg a szekták mindenekelőtt a bal-jobb skála két szélén elhelyezkedők ellenségei. A tekintélyelvű válaszadók elsősorban a homoszexuálisokat és az abortuszpártiakat utasítják el, miközben toleránsabbak az idegengyűlölőkkel és a magzatvédőkkel szemben.

A politikai pluralizmus mögött azonban létezik társadalmi konszenzus is. A válaszolóknak mindenekelőtt a szekták, majd a homoszexuálisok és végül a radikális magzatvédők politikai jogait korlátoznák. Érdekes módon ez a három csoport váltja ki leginkább az ellenszenvet és az intoleranciát az MSZP és a Fidesz

szavazóiból is, bár a Fideszeseknél negyedik csoportként a kommunisták is felzárkóznak. Az SZDSZ szavazóinál a szektákat a magzatvédők és az idegengyűlölők követik, majd pedig a kommunisták. Talán meglepő, hogy miközben az SZDSZ-elit mint a kis vallási közösségek fő szószólója jelenik meg, az ő szavazói is hajlamosak a szektákat tekinteni az első számú bajkeverőknek. A szavazótáborok szintjén a szektaellenesség tűnik a legbiztosabb erkölcsi-politikai közös nevezőnek Magyarországon.

Meglepett minket, hogy a választott ellenfél elleni intolerancia foka nem függ az ideológiai-politikai hovatartozástól vagy a kért tekintélyelvűségétől. Legfeljebb annyiban, hogy a MIÉP és a Munkáspárt hívei meglehetősen toleránsak voltak választott ellenfeleikkel szemben. Azok viszont, akik az elvek szintjén vagy a hagyományosan stigmatizált kisebbségekkel szemben toleránsnak mutatkoztak, mint például a liberálisok, semmivel sem bizonyultak elnézőbbnek társaiknál, amikor az általuk leggyűlöltebb csoportról kérdeztük őket.

Az ő álláspontjuk Rotterdami Erasmus felfogásához látszik közelállónak. Bejczy István, nijmegeni professzor kimutatta, hogy Erasmus, hírével ellentétben, a bűnösökkel (eretnekek, prostituáltak, koldusok stb.) szembeni legszigorúbb fellépést szorgalmazta. Ugyanakkor, a „concordia” eszméjének jegyében, a kereszténységen belüli véleményeltérésekkel való megbékélést, és egyben ezeknek az eltéréseknek a relativizálását hirdette. Arra biztatott, hogy igyekezzünk ne elutasítani másokat, de nem írt elő semmilyen könyörületet azokkal szemben, akiket végül mégis el kell utasítunk. A középkori toleranciafogalom ezzel szemben egyszerre volt szűkkeblűbb és megengedőbb. A „tolerantia” mellett érvelő teológusok biztosak voltak benne, hogy az isteni akaratra csak egy olvasata lehetséges és hogy ők a helyes értelmezés birtokában vannak. Egyértelműen bűnösöknek tekintették a muzulmánokat, zsidókat, prostituáltakat vagy az uzsoraszedőket. Mégis, ezen csoportok elviselésére szólították fel az uralkodókat, miután úgy gondolták, hogy a bűn üldözése aránytalanul nagy károkat okozna a társadalomnak (Bejczy 1997). Akik ma ezt a felfogást követik, alkalmatlanok a párbeszédre, de alkalmasabbak lehetnek az együttélésre, mint az erasmusi felfogást követők, akik tág határok között, egymást tiszteletben tartva cserélnek eszmét, de a határokon kívülieket szigorúan büntetik. Sajnos sem az időm, sem a tudásom nem elégséges ahhoz, hogy felfejtsem a normatív demokraciaelemletek viszonyát ehhez a két szemlélethez. Ez a kérdéskör ugyanakkor, véleményem szerint, az egyik legsúlyosabb kihívást jelenti a modern politika számára.

Visszatérve adatainkhoz, a legmegengedőbbek azok voltak, akik az idegengyűlölőket, az abortuszbetiltókat vagy a kommunistákat választották ellenfélként. Pedig éppen ennél a három

csoportnál merülhet fel leginkább, hogy tevékenységük az alkotmányba ütközik. A szektákat és a homoszexuálisokat választók viszont meglehetősen kérlelhetetlennek mutatkoztak (Enyedi és Todosijevic 2001). Azok számíthatnak tehát a legdurvább reakciókra, akikben a polgárok a mindennapi életük, intimszférájuk megbolygatóit látják, és nem pedig a politikai csoportok. Az egzisztenciális félelemhez képest a politikai félelem eltörpül.

Félelem

A bibói mondat a félelemről szólt. A félelem és a szorongás véleményalakító szerepe régóta ismert. Pszichológiai kutatások kimutatták, hogy ha a vizsgálati alanyt a halálra emlékeztetjük, erősödik a saját csoporthoz való tartozás érzése és a külcsoportok iránti ellenségesége. Voltak olyan kutatók, akik a dogmatikus gondolkodást (Rokeach), mások a konzervatív szemléletmódot (Wilson) magyarázták a szorongással, a fenyegetettséggel, vagy – konkrétan – a halálfélelemmel.

Az intolerancia egyik legfőbb kiváltó oka a fenyegetettség érzése (Sullivan, Piereson és Marcus 1979). A fenyegetettség érzése szerepet játszik a tekintélyelvűség kialakulásában is, és aktiválja a tekintélyelvűség és az intolerancia közötti kapcsolatot. A tekintélyelvűek nem feltétlenül intoleránsak, de ha nő fenyegetettségük, azzá válnak (Feldman és Stenner 1997).

A félelemnek és általában az erős érzelmeknek többnyire negatív politikai szerepet tulajdonítunk. Mindenekelőtt attól tartunk, hogy a megegyezésre törekvő, racionális kommunikációt lehetetlenné teszik a reflektálatlan érzelmek, a zsigeri indulatok és a szorongások. Miután kétségtelen, hogy az érzelmeknek meghatározó szerepük van a tömegek politikai viselkedésében, mindez komoly problémaként jelenik meg a demokráciaelméletek vagy a habermasi kommunikatív racionalitás szemszögéből. Különösen aktuálisnak tűnik ez a kérdés ezekben a hetekben. Ha kinyitjuk az újságot, a félelmek meghatározó szerepéről olvashatunk az egyesült államokbeli választás vagy a magyar népszavazás kapcsán is.

Azonban szociálpszichológusok, mindenekelőtt George Marcus (Neuman és MacKuen 2000) és kollégái újabban revízió alá vették ezt a szemléletmódot, és az érzelmek pozitív szerepét hangsúlyozzák. Előadásom befejezésekképpen az elvárható optimista felhang végett is felidézem, mit is találtak ők a félelem és szorongás kapcsán. Megfigyelték, hogy akik nyugodtak és mentesek a félelemtől, hajlamosak érdekeikkel szemben álló jelölteket támogatni, például mert vakon követik korábbi szokásait. Azok a szavazók viszont, akiknél kimutatható volt a félelem és az aggodás, inkább szavaztak a programok, valamint a politi-

kusok korábbi teljesítménye alapján, és döntéseiket megalapozottabban hozták meg. A szorongás és izgatottság forrása ugyanis abban az agyi alrendszerben található, melynek alapvető feladata folyamatosan pásztázni a környezetet, a szokatlan, potenciálisan veszélyt hordozó jelekre figyelve. Ez az alrendszer állít meg minket hagyományos szokásaink folytatásában, s kényszerít rá, hogy értékeljünk és újraértékeljünk. Miután a szavazás és általában a politika nem centrális jelentőségű az átlagpolgár számára, politikai választásainkat többnyire szokások és a felszínes ítéletalkotás irányítja, hacsak nem kapcsol be ez a riasztóberendezés. Más szóval, a veszélyérzet és az ebből fakadó szorongás a racionalitás előfeltételének is tekinthető.

BEFEJEZÉS

Bár az indulatok és félelmek kapcsán Bibó pesszimizmusa nem látszik teljesen igazoltnak, az ő szemléletmódja, a társadalomléktanra, és azon belül az előítéletekre, félelmekre, ellenségekpekre és ideológiai mintázatokra való odafigyelése, több mint indokoltnak mutatkozik. A pszichológiai jelenségek politológusi szemmel való tanulmányozása Bibó egyik ránk hagyott és folytatásra váró öröksége.

JEGYZETEK

- ¹ Köszönöm a Mediánnak az adatokat és a rendkívüli segítőkészséget. A felelősség az adatok értelmezéséért természetesen az enyém.
- ² Más elméleti keretben folytatott kutatások ugyanakkor kimutatták, hogy meglehetősen nagy mennyiségű ambivalenciát, inkonzisztenciát is el tudunk viselni (Merton és Barber 1976).
- ³ Előadásomban az Erős Ferencsel, Fábián Zoltánnal, Fleck Zoltánnal és Todosijevic Bojannal több éve folyó kutatásainknak a témához kapcsolódó eredményeit ismertetem. Ezeknek többségét a számítások pontos adataival különböző publikációkban közreadtuk, ezért az alábbiakban csak a lényegesebb konklúziók ismertetésére szorítkozom. Kutatásaink legutóbbi hulláma az OTKA T034554-es pályázata keretében zajlott.
- ⁴ A többség még az olyan durva kijelentéseket is hajlamos elfogadni, mint hogy a bűnözés a cigányok vérében van, és hogy helyes, hogy bizonyos szórakozóhelyekre cigányok nem léphetnek be.
- ⁵ Ugyanakkor a kommunistákkal szembeni csökkenő amerikai intoleranciát tipikusan azzal magyarázzák, hogy csökkent hatalomra kerülésük veszélye (Sullivan, Piereson és Marcus 1979).
- ⁶ Az intolerancia tárgyának kiválasztása persze racionális alapú is lehet, mint amilyen például a feketéknek a Ku-Klux-Klannal szembeni intoleranciája.
- ⁷ Az intoleranciát az iskolázottság erősen csökkenti, de amikor a legkevésbé kedvelt csoporttal szembeni toleranciára kérdeztünk rá, ez az összefüggés elhalványult, miután az egyetemet végzettek meglehetősen intoleránsnak bizonyultak célcsoportjukkal szemben.

HIVATKOZÁSOK

- Bibó István 1986. *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*. In: Bibó István *Válogatott tanulmányok*. Válogatta és az utószót írta Huszár Tibor. Budapest: Magvető, Második kötet, 185–265.
- Bejczy István 1997. Tolerantia: A Medieval Concept. *Journal of the history of ideas*. 58. évf. 3. sz., 365–384
- Balog Iván 2004. *Politikai hisztériák Közép- és Kelet-Európában*. Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról. Budapest: Argumentum Kiadó.
- Caprara, Gian Vittorio, Claudio Barbaranelli és Philip Zimbardo 1999. Personality profiles and political parties. *Political Psychology*, 20. évf., 175–197.
- Enyedi Zsolt és Bojan Todosijevic 2002a. Organization of Mass Political Attitudes in Hungary. *Polish Psychological Bulletin*, 33. évf. 1. sz., 15–26.
- Enyedi Zsolt 1996. Tekintélyelvűség és politikai-ideológiai tagolódás. *Századvég*. 2. sz., 135–155.
- Enyedi Zsolt, Erős Ferenc és Fábián Zoltán 1997. Authoritarianism and the Ideological Spectrum in Hungary. *Discussion Papers*. Budapest: Collegium Budapest/Institute for Advanced Study.
- Enyedi Zsolt, Fábián Zoltán és Sík Endre 2004. Nőtt-e az előítéletek Magyarországon. In: Kolosi Tamás, Tóth István György, Vukovich György (szerk.). *Társadalmi riport 2004*. Budapest: Társi, 375–399.
- Enyedi Zsolt, Erős Ferenc, Fábián Zoltán 2002. Authoritarianism and Prejudice in Present-Day Hungary. In: Karen Phalet and Antal Örkeny (szerk.) *Ethnic Minority and Inter-Ethnic Relations in Context: A Dutch Hungarian Comparison*. Aldershot: Ashgate, 201–215.
- Enyedi Zsolt, Erős Ferenc, Fábián Zoltán 2001. Tekintélyelvűség és előítélet: újabb magyarországi vizsgálatok. In: Hunyadi György és Nguyen Luu Lan Anh (szerk.) *Sztereotípiakutatás. Hagyományok és irányok*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2001, 391–402.
- Enyedi Zsolt, Erős Ferenc, Fábián Zoltán 2000. Előítélet és tekintélyelvűség a fiatalok körében. In: Gábor Kálmán (szerk.) *Társadalmi változás és az ifjúság. A szabadság mint lehetőség*. Szeged: Belvedere, 161–171.
- Enyedi Zsolt és Bojan Todosijevic 2002b. Authoritarianism vs. Cultural Pressure, *Journal of Russian and East European Psychology*, 40. évf., 5. sz., 31–54.
- Enyedi Zsolt és Todosijevic Bojan 2001. Political Tolerance in Hungary, *CEU Working Papers*, 13.
- Erős Ferenc 1993. Bibó István társadalomlélektani előfeltevéseiről. In: Erős Ferenc: *A válság szociálpszichológiája*. Budapest: T-Twins, 11–21.
- Feldman, Stanley and Karen Stenner 1997. Perceived Threat and Authoritarianism. *Political Psychology*, 18. évf., 4. sz., 741–769.
- Gibson, James L. 1992. Alternative Measures of Political Tolerance: Must Tolerance be „Least-Liked”? *American Journal of Political Science*. 36. évf., 560–577.
- Gibson, James L. and Duch, Raymond, M. 1993. Political Intolerance in the USSR: The Distribution and Etiology of Mass Opinion. *Comparative Political Studies*, 26. évf., 3. sz., 286–329.
- Gibson, James L. 1998. A Sober Second Thought: An Experiment in Persuading Russians to Tolerate. *American Journal of Political Science*. 42. évf., 3. sz., 819–850.
- Guérin, Daniel, Francois Petry and Jean Crête. 2004. Tolerance, protest and democratic transition: Survey evidence from 13 post-communist countries. *European Journal of Political Research*. 43. évf. 3. sz., 371–395.
- Henry, P. J. and David O. Sears 2002. The Symbolic Racism 2000 Scale. *Political Psychology*, 23. évf., 253–284.

- Inglehart, Ronald 1984. The Changing Structure of Political Cleavages in Western Society. In: Dalton, R. J., Flanagan, S. C., Beck, P. (szerk.) *Electoral Change: Realignment and dealignment in Advanced Industrial Democracies*. Princeton: Princeton University Press, 25–67.
- Inglehart, Ronald 1990. *Culture Shift in Advanced Industrial Societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, Ronald, 1977. *The Silent Revolution: Changing values and political styles among Western publics*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, Ronald 1997. *Modernization and Postmodernization*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Kitschelt, Herbert 1994. *The Transformation of European Social Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kitschelt, Herbert 1995. *The Radical Right in Western Europe: A Comparative Analysis*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Knutsen, Oddbjørn 2004. *Social Structure and Party Choice in Western Europe. A Comparative Longitudinal Study*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Kriesi, Hanspeter 1999. Movements of the Left, Movements of the Right: Putting the Political mobilization of two new Types of social Movements into Political Context. In Kitschelt, H. Lange, P. Marks, G. and Stephens, J. D. (eds) *Continuity and Change in Contemporary Capitalism* Cambridge: Cambridge University Press.
- Kuklinski, James H., Ellen Riggie, Victor Ottati, and Norbert Schwarz. 1991. The Cognitive and Affective Bases of Political Tolerance Judgments. *American Journal of Political Science*, 35. évf., 1–27.
- Lipset, Seymour M. 1959. Democracy and Working-Class Authoritarianism. *American Sociological Review*, 24. évf., 482–502.
- Marcus, George 2000. Emotions in Politics. In: Nelson Polsby (szerk.) *Annual Review of Political Science*, 222–237.
- Marcus, George E., W. Russell Neuman and Michael MacKuen 2000. *Affective intelligence and political judgment*. Chicago: University of Chicago Press, 8–11, 95–113.
- Merton, Robert K. and Barber, Elinor G. 1976. Sociological ambivalence. In R. K. Merton *Sociological ambivalence and other essays*. London: Macmillan.
- Sidanius, J., Pratto, F., & Bobo, L. 1996. Racism, Conservatism, Affirmative Action, and Intellectual Sophistication: A Matter of Principled Conservatism or Group Dominance? *Journal of Personality and Social Psychology*. 70. évf., 3. sz., 476–490.
- Stouffer, Samuel 1955. *Communism, Conformity and Civil Liberties*. New York: Doubleday.
- Sullivan, John L., James Piereson, and George E. Marcus 1979. An Alternative Conceptualization of Political Tolerance: Illusory Increases 1950's–1970's, *American Political Science Review*, 73. évf., 781–794.
- Tomkins, Silvan S. 1963. Left and right: A basic dimension of ideology and personality. In R. W. White (szerk.), *The study of lives: Essays on personality in honor of Henry A. Murray*. New York: Atherton Press, 389–411.
- Todosijevic, Bojan 2005. Authoritarianism and Socialist Ideology: The Case of Yugoslavia, 1995. In: Russell F. Farnen, Henk Dekker, Christ'l De Landtsheer, Heinz Sünker, and Daniel B. German (szerk.) *Democratization, Europeanization, and Globalization Trends: Cross-National Analysis of Authoritarianism, Socialization, Communications, Youth, and Social Policy*. Frankfurt/M: Peter Lang, 229–254.